

SARA HACIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: hacyevasara@yahoo.com

XVIII-XIX ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARINDAN ALINAN VERGİLƏR

Məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatı sahəsində əldə olunan məhsullardan yığılan vergilərdən bəhs edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, dövrün çətinliklərinə baxmayaraq əhali kənd təsərrüfatının bir çox sahələri ilə məşğul olmuşdur. Lakin əhalidən toplanan vergilər dövlətin büdcəsinə müsbət təsir göstərməsinə baxmayaraq, insanların maddi rifah halının yaxşılaşdırılmasına mənfi təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, kənd təsərrüfatı, vergi, rüsum, məhsul.*

Məşhur azərbaycanlı dilçi alim Ə.Dəmirçizadənin verdiyi təhlilə görə bu gün dilimizdə işlətdiyimiz “manat” sözü çox qədim dövrlərdə “vergi”, “xərac” mənasını ifadə etmişdir. Bu anlayış tarixən pulla ödənilən vergini bildirən və tədricən pulun öz adını ifadə edən bir anlayış kimi işlədilməyə başlamışdır [19].

Hələ qədim və orta əsrlər dövründən dövlətlər öz iqtisadi gücünü möhkəmləndirmək üçün əhalidən bir çox adda vergilər toplamışlar. Bu cür vergilər Azərbaycanda hakimiyyətdə olan dövlətlər üçün də hər zaman xarakterik cəhətlərdən biri idi. Müxtəlif adlar altında toplanan vergilər isə təbii ki, hər bir dövlətin büdcəsinə müsbət təsir göstərsə də, əhəlinin çətinliklər içərisində yaşamasına gətirib çıxaran amillərdən biri idi.

XVII əsrin sonu, XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində dövlət xəzinəsinin müflisləşməsi ilə əlaqədar olaraq vergilərin məbləği kəskin surətdə artırılmışdı. Hətta 1699-1702-ci illərdə əhəlinin yeni siyahıyaalınması keçirilmiş və bu siyahıyaalınma zamanı vergilər 2-3 dəfə artırılmışdı. Vergilərin 2-3 dəfə artırılması iqtisadiyyatın get-gedə yüksələn gərgin vəziyyətindən xəbər verirdi. Şahın fərmanına görə, əhali keçən 3 ilin köhnə vergilərilə yeni vergilər arasındakı fərqi də ödəməli idi [2, s. 319].

Siyahıyaalmanın çox dəqiqliklə yerinə yetirilməsi bu işin məqsədini aydın şəkildə göstərir. O dövr mənbələrindən birində deyilir ki, şah bu barədə belə bir fərman vermişdi: “Kim gizlənəni və gizlədəni tapsa və onun barəsində şahə xəbər versə, gizlədənin başı şahə, əmlakı isə xəbər verənə çatacaqdır” Şahın fərmanı ilə demək olar ki, bütün dairələrdə, kəndlərdə və yaşayış yerlərində torpaq, su, bağlar, otlaq yerləri, ağaclar və digər bitkilər, bir sözlə, adamlar üçün vacib olan hər şey siyahıya alınmışdı [3, s. 19]. Yeni vergi qanununa görə, yerli əhali ilə yanaşı “köçərilər, onların heyvan sürüləri, otlaq yerləri və s. də vergiyə cəlb edilmişdi [14, s. 42]. Bu dövrdə toplanan vergilər: torpaq vergiləri (malcəhət, uşr, çobanbəyi), adambaşına alınan vergi (səşomari, cizyə), qoşunları saxlamaq üçün (ulufa, sursat, əsb-e çapar), hərbi qulluq mükəlləfiyyəti (çarik), şah və dövlət məmurlarının xeyrinə toplanan vergi (ruşmat, təhzilat, peşkəş, xərc-e təyin mütarəddin), dövlət və feodallar üçün görülməli işlər (bikar və əvazir), torpaqbasdı vergisi (rahdari), abugür, (suvarma suyundan istifadə üçün vergi) və s. idi [18].

XVIII əsrin 20-ci illərində isə Osmanlı dövləti Naxçıvanı işğal etdikdən sonra tərtib etdiyi "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" adlanan sənəddə Naxçıvan sancağının toplanan vergilər öz əksini tapmışdır. Həmin sənədlərdə Osmanlı dövləti ilk növbədə işğal etdiyi ərazilərdən yüksək gəlir götürmək məqsədini güdən gəlirlərin mənbələri müəyyənləşdirməyə çalışır. Bu mənbələrdən ən əhəmiyyətli osmanlıların ələ keçirdikləri yerlərin əhalisindən vergi toplamaq məqsədi ilə tərtib etdikləri yuxarıda adı çəkilən "Müfəssəl dəftərlər"dir. Bu dəftərlərdə Naxçıvan diyarı ilə bağlı çox qiymətli məlumatlar vardır.

Həmin dövrdə əhalidən toplanan vergilər içərisində kənd təsərrüfatına aid olan vergilər xüsusi yer tuturdu. "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə göstərilən vergi öhalı və onların miqdarından məlum olur ki, sancağın ərazisində əhəli kənd təsərrüfatının bir çox sahələri ilə məşğul olmuşdur. Təsərrüfatın hər bir sahəsi üçün ayrı-ayrılıqda vergilər təyin olunmuş və əhalidən müxtəlif adda vergilər yığılmışdır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, XVIII əsrin əvvəllərində də burada buğda, arpa, dan, demək olar ki, bütün kəndlərdə əkilmişdir. Dənli bitkilərdən düyü, mircəmək, məş və noxudun əkilib-becərilməsinə də xüsusi fikir verilmişdir. Arıçılıq, pambıqçılıq və qoyunçuluğunda da çox inkişaf etmiş sahələr olduğunu göstərmək olar. Bağçılıq və üzümçülük isə bütün Naxçıvan sancağında, o cümlədən Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin əhalisindən də məşğuliyət sahəsi kimi dəftərlərdə qeyd edilir. Naxçıvan diyarının 137 yaşayış məntəqəsində əhali bağçılıq və üzümçülükə məşğul olurdu, buna görə də Osmanlı vergi orqanlarına "meyvə üzürü" və "üzüm üzürü" adı altında vergi ödənilirdi [9, s. 44].

Həmin dövrdə vergi mükəlləfiyyəti daşıyanlardan vergilər iki şəkildə – nağd pulla və natural məhsul şəklində alınır. Dənli bitkilərdən natural şəkildə məhsulun 1/10-ı ("üşr"), məhsulun toplanıb xırmana yığılmasından sonra ödənilirdi. Pambıq üçün vergi də eyni qayda ilə ödənilirdi. Ümumiyyətlə, "müfəssəl dəftərdə" də göstərilən vergilər ilkin eyni fəsilədə deyil, əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş dövrlərdə ödənilirdi. Bu isə əkinçilərin müəyyən dərəcədə işini asanlaşdırırdı. Nağd ödəmənin vergilər bir qayda olaraq torpaqdan istifadə ilə bağlı idi. Əkinçinin əkin yerinin məhsul və ailə vəziyyətindən asılı olaraq, onu müəyyən kateqoriyaya aid edir və o əkin yeri üçün vergisini də kateqoriyası üçün müəyyən edilmiş həcmdə ödəyirdi. Qoyun vergisi və dayırmən vergisi nağd ödənilirdi. Lakin ağər kənd və ya şəhər sakinini öz həyatının sahəsində satış üçün verdi, özünün istifadəsi üçün meyvə, bostan məhsulları əkilib-becərilirdisə, o bunlar üçün vergi ödəmirdi [11, s. 19]. XVIII əsrin əvvəllərində tənəki əkilmiş və ya tənəki əkini üçün ayrılmış hər hansı sahədən "male-moqərrəri" adı ilə idlə müəyyən miqdar məhsul alınır. Üzümü məhsulun male-moqərrəri vergisi çıxarıldıqdan sonra onun qalanından isə yeddi bir və rəsm adları ilə yeni vergilər alınır. Tənəki məhsulun bazara gətirib bir yerdə dükkandara verən əkinçi və ya tacirlərdən malın yüz batmanına üç batman, həmin mali parəkəndə satış üçün alan tacir və ya dükkandarılardan isə malın hər yüz batmanına on yeddi batman natural vergi alınır [10, s. 43].

1727-ci ilə aid "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndə bu sancağın bir çox kəndlərində tütünçülükdən toplanan vergi ilə bağlı qeydlər vardır. Müfəssəl dəftərdə göstərilir ki, osmanlı vergi orqanları 1727-ci ildə bu sancağın 20 kəndindən "tənəki üzürü" adı altında vergi toplayırdılar. Ayrı-ayrı kəndlərdən toplanan vergilərin miqdarı göstərir ki, tütünçülük Əlincaz nahiyyəsinin Kiçik Xaçaparaq və Saltaq kəndlərində daha çox inkişaf etmişdi [11, s. 68, 74].

Bəhs olunan dövrdə pambıqçılıq sahəsində də irəliləyişlər var idi. Əlincazay mahalında pambıqçılığın başlıca mərkəzləri Culfa, Kuznüt, Camaldın və Qızılca kəndləri idi. Bu kəndlər arasında Kuznüt kəndi xüsusilə şöhrət qazanmışdı. Naxçıvan şəhərindən

17 verst şərqdə düzənlikdə yerləşən bu kəndin 1000 xalvardan çox əkinə yararlı suvarılan torpaqları var idi. Səfəvirlər dövründə bütün bu torpaqların xeyli hissəsində pambıq əkilirdi və əldə edilən məhsulun yarı hissəsi Osmanlı dövlətinə veriliridi. Hükumətin bu kənddən yığılan pambığın satışından əldə etdiyi illik gəlir 2 min tünəmə çatırdı. Pambıq yığılı zamanı Kuznüt kəndinə qonşu yaşayış məntəqələrindən, xüsusilə Mərənd xanlığından çoxlu əlavə işçi qüvvəsi cəlb olunurdu. Toplanmış məhsulun təxminən yarısı – 1500 batmanı (7,7 kq) [11, s. 22] vergi kimi dövlətə təhvil veriliridi [15, s. 109; 5, s. 103]. Həmin dövrdə çəlik məhsullarına görə də vergi alınmışdır. "Müfəssəl dəftər"də çəlik üzrə tarixlə verginin cəmisini 12 yaşayış məntəqəsindən toplandığı qeyd edilir [11, s. 70, 75].

Bəhs olunan dövrdə bağçılıq təsərrüfatından da vergilər alınır. Ordubadda yığılan qozdan vergi alınması haqqında məlumatlar vardır. Əhali burada yığılan qoz məhsulunu çəki ilə deyil ədədlə hesablayırdı. Bu isə qozdan toplanan vergi ilə bağlı idi. Yeri əhali bu məhsula görə hər on qozdan 2 ədəd qaydası ilə vergi ödəyirdi [17, s. 749]. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərində kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə yanaşı arıçılığın da inkişaf etməsi haqqında məlumatlar vardır. Sənəddə əhalidən toplanan vergilər arasında "bal üzürü" adı ilə alınan vergi də öz əksini tapmışdır [11, s. 11].

XVIII-XIX əsrlər dövrü Naxçıvan diyarının kənd təsərrüfatında bostançılığın da xüsusi əhəmiyyəti var idi. Digər sahələrdə olduğu kimi osmanlı işğalı dövründə burada yaşayan əhalidən "bostan üzürü" adı altında xüsusi verginin toplanması diyarın bostançılığın geniş yayılmasından xəbər verir. "Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri"ndən görünür ki, bostan məhsullarının əksəriyyəti üçün vergi alınmışdır.

"Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri" XVIII əsrin əvvəllərində sancağın əksər kəndlərində qoyunçuluğın olduğunu göstərir. Həmin sənəddən həm də məlum olur ki, yaylaq-qışlaq həyatı keçirən camaatdan "rüsümət" adı nağd olaraq vergilər alınır [11, s. 23]. "Müfəssəl dəftər"də diyarın bəslənən qoyunların sayı haqqında heç bir statistik məlumat verilmir. Lakin ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrindən "qoyun vergisi", "otlaq vergisi", "qışlaq vergisi", "yaylaq vergisi", "ot üzürü" adı altında xüsusi vergilərin toplanması heyvandarlığın bu sahəsinin geniş yayılması haqqında aydın təsvir yaradır. "Müfəssəl dəftər"də hər bir yaşayış məntəqəsindən toplanan vergilər haqqında məlumatlar əsasən aparılan hesablamalar göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvan diyarının 176 yaşayış məntəqəsində əhali qoyunçuluqla məşğul olurdu və buna görə 1727-ci ildə 100457 ağca həcmində vergi ödənilmişdi. Toplanan vergilərin miqdarından və yaşayış məntəqələrinin sayından görünür ki, qoyunçuluq sancağın Azadçıran nahiyyəsində daha çox inkişaf etmişdi. Osmanlı vergi məmurları 1727-ci ildə bu nahiyyənin təkcə Urmus kəndindən ("qoyun vergisi", "yaylaq vergisi" və "qışlaq vergisi" adı altında 2630 ağca vergi toplanmışdır [9, s. 122-123].

XVIII əsrin ikinci yarısında da Azərbaycanın bütün xanlıqları çox ağır siyasi şəraitlə qarşılaşdırıldı. Tez-tez baş verən hərbi yürüşlər, saray çevrilişləri kəndli təsərrüfatına da ağır zərbə endirdi. Rəiyyətlər kənd icması tərəfindən ayrılmış torpağı becərər və əldə etdiyi məhsulun onda birindəndə beşə bir hissəsinə qədərini torpaq sahibinə verməyə məcbur olurdu [12, s. 84-86]. Rəiyyətlər nəinki torpaqların becərilməsi ilə məşğul olur, həm də feodal torpaqlarında bir sıra tikintilərdə işləyirdilər. Rəiyyət feodaldan aldığı əmək ətləri, toxum və s. üçün də əldə etdiyi məhsulun müəyyən hissəsini ona verməyə məcbur olurdu. Kəndlilərə hüquqi cəhətdən bəcərdikləri feodal torpaqlarını atıb başqa yerlərə getməyə icazə verilir. Lakin təcrübədə çox nadir hallarda bu cür köçmələr baş tuturdu. Belə hallarda bir sıra çətinliklərə qarşılaşdırıldı ki, bu da rəiyyətlərin könüllü şəkildə köçmələrinə imkan vermiridi; köçməzdən əvvəl rəiyyət öhdəsinə

düşən bütün işlərin başa çatmasını gözləməli, torpaqla bağlı bütün mülkəlifyyətlər yerinə yetirməli, başqa bir yərə köçəyəyi bərədə əvvəlcədən feodala xəbər verməli, öz borclarını və vergiləri vaxtında ödəməli idi [4, s. 20].

V.Çorçiyev yazırdı ki, Naxçıvan xanlığında hər il məhsul yığımından sonra xan öz nöqərlərini kəndə göndərirdi ki, yığılmış məhsulun miqdarını müəyyənləşdirsinlər. Həç kim xanın icazəsi olmadan yığılmış məhsula sahib çıxma bilməzdi. Taxılın qiyməti müəyyənləşdirildikdən sonra xəzinə torpaqlarından toplanmış məhsulun hər 10 hissəsindən 3,5 hissəsi xanın, qalanı isə torpağı becərənlərin payına düşürdü. Mülkdar torpaqlarından toplanmış məhsulun 1,5 hissəsi mülkdarın, 2 hissəsi xəzinənin, qalanı hissəsi isə torpağı becərənə payına düşürdü [15, s. 105].

Torpaqla əlaqədar olan vergi buğda ilə ödəlürdü. Naxçıvan xanlığında bu vergi bəhrə adlanırdı. Bəhrə taxılçılıqla məşğul olan bütün rəiyyətlər üçün məcburi vergi idi. Bu verginin miqdarı ümumiyyətlə məhsulun onda birdən üçdə bir hissəsinə qədərini təşkil edirdi. Divan torpaqlarından yığılmış məhsulun 10 hissəsindən 3,5 hissəsi bəhrə vergisi şəklində xəzinəyə verilir, yerdə qalanı isə əkinçilərin sərəncamında qalırdı. Malucəhət (bəhrə) bir qayda olaraq, məhsulla – buğda, arpa, çəltik, pambıq, ipək və s. ilə ödənilirdi. Yalnız bəhrə verən rəiyyət Naxçıvanda “bəhrəgər” adlanırdı [8, s. 120]. Naxçıvan xanlığında bəhrə o qədər geniş vüsət tapmışdı ki, natura ilə alınan bütün vergilər xalq arasında bəhrə adlandırılırdı. Bu dəgi, adətən, aşağıdakı şəklidə toplanırdı: məhsul yığılın qurtarıdıqdan sonra sahibkarın və ya onun inanılmış adamlarının iştirakı ilə taxıl bölüşdürülürdü. Bu bölgü məhsul yığıldıqdan sonra üç gündən gec olmayaraq həyata keçirilməli idi. Əgər kəndli sahibkar mülkünün yaxınlığında yaşayırdısa, bəhrə üç gündən gec olmayaraq sahibkara çatdırılmalı idi. Əgər sahibkar həmin yerdən uzaqda yaşayırdısa, o zaman bəhrə çöl işləri qurtarıdıqdan sonra ödənilirdi. Bütün kəndlilər suvarma suyundan istifadə əvəzində də su sahiblərinə “bəhrə” adlı vergi verirdilər [12, s. 154].

Xanlıqlar dövründə xırdabuynuzlu və iribuynuzlu mal-qara üçün də vergilər var idi. Natura halında toplanan verginin miqdarı bəzən vergi toplayan məmurların özbaşınalığından artırılırdı. Mal-qara üçün vergi (gümüş pulla): camış üçün 1 manat, inək üçün 50 qəpik, ulaq üçün 50 qəpik, dişi ulaq üçün 1 manat 20 qəpik, yük daşıyan at üçün 2 manat 20 qəpik, dişi at üçün 1 manat alınırdı. Taxılın əkilib-becərilməsində iştirak edən öküz və kəllər üçün də vergi ödənilirdi [4, s. 43]. XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maldarlıqla məşğul olunan bölgələrində çobanboyı vergisi adı altında kəndlilərdən hər il 1523 tündən artıq pul toplanırdı bu pulun min tündən dövlət xəzinəsinə göndərilir, qalanı isə illik maas şəkildə əsgərlərə ödənilirdi [10, s. 42].

XIX əsrdə də Azərbaycanda mövcud olmuş vergilər birbaşa vergilərdən, rüsumlardan və aksiz yığımlarından ibarət idi. Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olduğundan vergilər haqqında qanunlar yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla kəçməkdən veriliirdi. Yerli ərazi-idarəetmə orqanları yalnız öz əraziləri hüddarlarında əlavə vergilər yığa bilərdilər. Həmin dövrdə vergi sistemi dövlət vergilərindən və yerli vergilərdən ibarət idi. Dövlət vergiləri mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilirdi və dövlətin bütün ərazisində ödənilməli idi. Dövlət vergilərinə – dövlət torpaq vergisi, omlak vergisi, ticarət və sənaye vergisi, pul kapitalından vergilər və aksiz vergiləri aid edilirdi. Dövlət vergiləri dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edirdi. Yerli vergilər isə yerli ərazi idarəetmə orqanları (quberniya, vilayət, şəhər, qoza zəmtovları) tərəfindən müəyyən edilirdi və həmin ərazi daxilində yığılırdı. Yerli vergilər yerli xəzinədarlığa toplanırdı və yığılmış vəsaitlər yerli polis idarəsinin, yerli idarəetmə orqanlarının, yerli təhsil, sanitariya və s. idarələrin saxlanılmasına sərf olunurdu. Yerli

vergilərə çox vaxt zemstvo vergiləri də deyirdilər. Yerli vergilərə – əlavə ticarət və sənaye vergisi, əlavə aksiz vergisi, şəxsi vergilər, tüstü (hayotbaşı) vergisi, qasablardan alınan vergilər, zibilxanaların təmizlənməsi üçün vergilər, çəmə və otlaq yerlərindən istifadəyə görə vergilər, yoldan istifadəyə görə vergilər və s. aid idi.

İqtisadiyyatının əsas sahəsini maldarlıq təşkil edən xanlıqlarda maldarlar heyvanlarını dövlətə məxsus çəmənliklərdə otardıqları üçün xəzinəyə çöpbaşı adlı xüsusi vergi verməli idilər. Maldarlardan eyni zamanda çobanbəyi adlanan vergi də toplanılırdı. Bu vergi mal-qaranın feodal torpaqlarında otarılması üçün alınmırdı. Dağıq məlumatın əzğindən Naxçıvan xanlığında çöpbaşı və çobanbəyi kimi vergilərin miqdarını müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, I Şopenin XIX əsrin əvvəllərində yazdığı Naxçıvan xanlığına aid məlumatlardan istifadə edərək, bu bərədə müəyyən təsəvvür yaratmaq mümkündür. I Şopenin əsərində maldarların həyatı və onların vərdəkləri vergi bərədə bəzi maraqlı dəlillərə də rast gəlinir. Onun yazdıqlarından məlum olur ki, maldarlar müxtəlif vergilərə yanaşı, hər yüz qoyun, keçidən xana müəyyən miqdarda pay verməli idilər [17, s. 1127].

Xanlıqlar dövründə son dərəcə mürəkkəb vergi sistemi mövcud idi, lakin həmin sistem ciddi şəkildə gözlənilirdi. Çar hökuməti isə homin sistemi saxlayaraq, ona bir qarmaqarışıqlıq gətirmişdi və homin sistemi son dərəcə qaba məstələmə əsərəti ilə buğa da əzğirləşdirmişdi [7, s. 114]. Tarixçi-alim M.Abdullayev göstərdiyi kimi, Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal ediləmsə dövründə çarizmin formalaşın aqrar siyasətinin mərkəzində dayanan yerli feodallara münasibət məsələsi, onların sosial-iqtisadi hüquqlarının nizamlanması üzrə bütün hökumət tədbirləri ali zümərənin tərkibindəki bu qruplaşma və meylləri bəzi hallarda qismən, bir çox hallarda isə tamamilə nəzərə alınmaqla həyata keçirilirdi [1, s. 67].

Yuxarıda göstərilən vergilər Naxçıvan xanlığında yaşayan bütün maldarlar əd edilirdi. Yalnız Kəngərli tayfasından olan elatlar bu ödəncərdən azad idilər. Bu da səbəbsiz deyildi. Mühərribə baş verdikdə onlar Kəngərli tayfasının süvari dəstələrini təşkil edirdilər. Bu tayfa, əsasən üç vergidən azad edilmişdi: tüstüpul, başpulu və maldarlığa aid vergilər. Bağ pulu – həmin vergini şəhərdə və şəhər ətrafındakı bağ olan şəhərlilər verirdilər. Naxçıvan xanlığında kəndlilər heyvanı otarmaq üçün ödədikləri vergidən başqa xana hər yüz qoyun və keçidən bir baş verməli idilər. Kəndlilər ödədikləri başqa vergilərə yanaşı öz feodallarına müəyyən miqdarda saman verməli idilər. Naxçıvan xanlığında kəndlilər taxıl məhsulundan xəzinəyə verilən malçəhət vergisinə uyğun olaraq saman pulu ödəməli idilər. Feodala qatacaq hər xalvar saman üçün kəndli 1 man. gümüş pul verməli idi [4, s. 44].

1834-cü ilə aid bir cədvəldə I Kəlbəli xan oğlanlarına məxsus, tiyul kəndlərdə Güllüstan, Şeyxmahmud (indiki Şıxmahmud), Nazarabad, Badamli, Vayxır, Aşağı Aza, Üstüptü, Xanağa, Tənənəm, Qara bağlar, Qaraqoş, Şahlarabad (indiki Şəkarabad), Əli-xanlı (indiki Əliabad) və digər kəndlərdə əkilən sahələrdən dövlət xəzinəsinə verilən illik gəlir 5.187 rubl, 93 qəpik olmuşdu. Həmin sonədə qeyd olunur ki, bu gəlir əsasən buğda, arpa, çəltik, darı, pambıq, kələm, noxud, mircəmək, paxla, kəncüd, kök, soğan və tütən sahələrindən əldə olunmuşdu [7, v. 23].

XIX əsrin 30-50-ci illərində Şimali Azərbaycanın, o cümlədən də Naxçıvan diyarının kənd təsəvvüfatında əsas yer, əvvəllərdə olduğu kimi, əkinçilik və maldarlıq tuturdu. Əkinçiliklə buğda, arpa və düyü becərilməsi üstünlük təşkil edirdi. Əkinçilik məhsullarının əsas istehsalçısı kəndli təsəvvüfatları idi. Toplanan taxılın çox az bir hissəsini mülkdar təsəvvüfatları verirdilər. 1852-ci ildən Şimali Azərbaycanda təbiiq olunmuş başlanmış yeni vergi sistemində əsasən dövlət kəndliləri xəzinəyə vergini məhsulla yox,

pulla ödəməli idilər. Bunun üçün kəndlilər istehsal etdikləri məhsulu bazara çıxarıb satırdılar. Bu isə öz növbəsində əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafına təkan verirdi. 1846-1847-ci illərin aqır qanunları Şimali Azərbaycanı təsərrüfatı həyatına da müəyyən təsir göstərdi. Məldarların torpaq vergisindən azad edilməsi nəticəsində əkinçiliyin miqyası bir qədər azaldı, məldarlıq isə genişləndi [12, s. 166].

XIX əsrin əvvəllərində sahibkar rəiyyətlərinin ən geniş yayılmış vergi forması malçəhət, dərğəliq, ad arpaşı və s. idi. Bütün bu mükəlləfiyyətlər natural xarakter daşıyırdı. Kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulundan torpaq sahibkarının xeyrinə ayrılan hissədən ibarət idi. O, adətən dənli bitkilər məhsulunun 1/10, pambıq və ipək məhsulunun isə 1/5 hissəsini həcmində toplanırdı. Dərğəliğin həcmi çox vaxt məhsulun 20%-nadək artırdı. Sahibkar kəndlilər bəy atlarının yemlənməsi üçün feodallara ad arpaşı deyilən daha bir natural mükəlləfiyyət icra etməyə borclu idi. Rəiyyətlərin məhsulunun 20%-ə qədər ad arpaşının ödənilməsinə gedirdi. Rəiyyətlərin pul mükəlləfiyyətləri də (cütbaş, bağbaşı) rəngərəng idi. Cütbaş – cütə qoşulan öküzlər üçün alınır [18]. Həmin dövrdə ağacların aşağıdakı miqdarda vergi alınır: ağaclarından -36 qəpik (hər birinə), ipək qurdurların bəslənməsi üçün tut ağaclarından 1 man [rubl], 20 qəpik və s. [15, s. 205].

Naxçıvanda mali mizan – tərəzidə çəkil vergi almaq hüququ da icarəyə verilir. Bu hüquq üçün mizandar dövlət xəzinəsinə 100 tünəm verməli idi. Mizandar bir batman pambığı, balı, yağ, ipəyi, tütünü, boyağı və digər məhsulları mizan – tərəzidə çəkdiyinə görə gümüş pulla 16 qəpik alır. Bu vergi şəhərə satış üçün məhsul gətirən bütün tacirlərdən məcburi alınır. Əks təqdirdə onun öz malını satmağa ixtiyarı yox idi. Meyvə və quru meyvə satmaq hüququ olan şəxslər xəzinəyə ildə müəyyən məbləğ verməli idilər. Bazara gətirilmiş yemliş və qarğızdan başqa, digər təzə və quru meyvələrin hər yükü üçün icarəyə 12 qəpik gümüş pul, həmçinin satdığı maldan “pay” verməli idi. Bu vergi yalnız şəhərə məhsul gətirənlərdən toplanır. Bazarda həmin meyvəni alıb iddikləri qiymətə satanlarda isə heç bir vergi alınmırdı [4, s. 55]. Tütün satışından götürülən top-lamaq hüququ da ildə 15 tünəmə icarəyə verilir. Şəhərdə yalnız icarədarın tütün satmağa ixtiyarı var idi. Ancaq xanlıqdan kənara tütün aparmaq qadağan edilirdi və bu-nun üçün də vergi-gömrük alınmırdı [4, s. 56].

Bəhs olunan dövrün vergisi sisteminin ən başlıca nöqsanlarından biri ölkə əhalisi-nin aztəminatlı yoxsul hissələrinə vergi güzəştlərinin olmaması və ya bu güzəştlərin səviyyəsinin çox aşağı olması idi. Həmin dövrə xas olan digər cəhətlərdən biri də bu idi ki, zadəganlar, adlı-sanlı nəsiləndən olan şəxslər vergi güzəştlərinə malik idilər və mil-yonlarla gəlirlərə malik olmalarına baxmayaraq, onlar daha az vergi verir və dövlət mə-murları ilə daha tez dil tapırdılar. Yoxsullar və orta təbəqənin nümayəndələri isə ağır vergi yükü altında əziyyət çəkirdilər. Bu isə ilk növbədə birbaşa vergilər və həd-dindən artıq müxtəlif olan rüsumlarla əlaqədar idi. Bu dövrdə olmuş vergilər təsərrüfat fəaliyyətinin və mülki münasibətlərin müxtəlif sahələrini əhatə edirdi və onlar mövcud qanunvericiliklə tənzimləndi [18].

XIX əsrdə Naxçıvan bölgəsində pambıq, çəltik, darı və digər kənd təsərrüfatı məh-sulu satan şəxs xəzinəyə nağd pul verirdi [15, s. 107-110]. Bu pulun nə qədər ödənil-məsi haqqında məlumat verilmir. Ehtimal etmək olar ki, həmin pulun miqdarı o qədər də az olmamışdır. Bir xalvar saman üçün gümüş pulla 1 manat, fərq və meyvə bağla-rından 6 manat (gümüş pulla) ödənilirdi. Rus müəllifi K.N.Smirnov özülki fikirlər irəli sürmüşdür. O, rus hakimiyyəti zamanında kəndlilərin bağ və bostanlardan yığılan məh-sulun hər puduna və mülkədarın xeyrinə 40 qəpik ödənildiyini göstərdi [16, s. 65]. Dövlət torpaqlarından otlaq kimi istifadə edən şəxs xəzinəyə ildə 6 manat gümüş pul verməli idi. XIX yüzillikdə Naxçıvan bölgəsindəki vergi və mükəlləfiyyətlər barəsində

“Naxçıvan diyarının tarixinə və etnoqrafiyasına əvvəllər maddələr” kitabında [15, s. 64-65; 13, s. 86] keyfi dəlil-sübutlara rast gəlinir.

Göründüyü kimi, XVIII-XIX əsrlərdə Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının inki-şafı ilə yanaşı, bu sahədə toplanan vergilərə də diqqət göstərilmişdi. Lakin vergilərin yığılması dövlətin büdcəsinə müsbət təsir göstərə də, əhalinin maddi vəziyyətinin çə-tinləşməsinə mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M. Xanlıqlar və rus mülkəlkəçiliyi dövründə Şimali Azərbaycanda aqır münasibətlər (XIX əsrin 40-cü illərinə qədər). Bakı: Adiloğlu, 2005, 232 s.
2. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
3. Cəlalyan Y.H. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər) / Ön sözün müəllifi və nəşrə hazırlayan Z.M.Bünyadov. Bakı: İşıq, 1992, 50 s.
4. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
5. Əliyeva E. XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan xanlığında əkinçilik // Tarix və onun problemləri, 2009, № 1-2, s. 101-106.
6. Gürcüstan Milli Arxivli: F. 2, siy. 1, iş № 3832, 48 vərəq.
7. İsmayılova S. Azərbaycan xalq azadlıq hərəkatının sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi şərtləri (XIX əsrin birinci yarısı) // Bakı universitetinin Xəbərləri, 2013, № 2, s. 113-119.
8. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
9. Muradov V. Naxçıvan diyarında sənətkarlıq və ticarət (XVIII-XX əsrin əvvəlləri). Bakı: Elm, 2017, 264 s.
10. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdillli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 1977, 238 s.
11. Naxçıvan sənəçiliyinin müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov. Tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.
12. Paşayev T. Azərbaycan tarixinin tədrisində tələbələrə iqtisadi biliklərin verilməsi yolları. Bakı: Mütərcim, 2008, 300 s.
13. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Вак: Elm və təhsil, 2014, 180 s.
14. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1949, 384 с.
15. Статистическое описание Нахичеванской провинции / Составитель В.Григорьев. С.-Петербург: Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 284 с.
16. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 156 с.
17. Шпен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.
18. Tarixi keçmişimiz vergi və mükəlləfiyyət sistemindən www.taxes.gov.az/vn/child/download/vergitarixi.pdf.
19. Azərbaycanın iqtisadiyyatı – musabiqe.edu.az.

Сара Гаджиева

НАТУРАЛЬНЫЕ НАЛОГИ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ НАХЧЫВАНА В XVIII-XIX ВЕКАХ

В статье рассматриваются налоги, накопленные в сельскохозяйственном секторе в Нахчыванской области в XVIII-XIX вв. Было отмечено, что, несмотря на трудности эпохи, население занято во многих областях сельского хозяйства. Однако налоги, взимаемые с населения, оказали негативное влияние на благосостояние людей, несмотря на положительное влияние на государственный бюджет.

Ключевые слова: Нахчыван, сельское хозяйство, налог, пошлина, продукт.

Sara Hajiyeva

NATURAL TAXES IN AGRICULTURE OF NAKHCIVAN IN THE XVIII-XIX CENTURIES

The paper deals with the taxes accumulated in the agricultural sector in the Nakhchivan region in the XVIII-XIX centuries. It was noted that, despite the difficulties of the era, the population was engaged in many areas of agriculture. However, taxes collected from the population have had a negative impact on the well-being of people despite the positive impact on the state budget.

Keywords: *Nakhchivan, agriculture, tax, duty, product.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Fəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)